

TOPONÍMIA RURAL

DE PETRER:
LA CASA CASTALLA

XAVI AMAT MONTESINOS
Dpt. Geografia Humana (UA)

María Payá en l'era de la Casa Castalla, al finalitzar un dia de botuda. Anys 1950

Bodega i quadres, anys 1950

Casa Castalla, edifici principal en una imatge de 1905

Com cada vespre d'estiu ella s'assenta a la fresca del pi, enfront de la porta de la casa. Amb el seu bastó comença a recontar llocs llunyans, aquells fins als quals li arriba la vista. "Allà es veu la *Canyaeta* de Mossén Francés", apuntant cap al Despenyador. "Mira, el Racó de la Caldera, al costat està la Cadolleta del *Tío Pere*", i llavors recorda son pare abeurant el ramat en aquells forats a la roca. "El Puntal *Sin Senda*, se li va cremar al *Tío Safanòria*, pobre home...", mentre narra encara amb temor aquell incendi de l'estiu del 46. "I la Creueta, saps on està? Has estat allí alguna volta?" Com si només ella coneguera aquest retirat i simbòlic lloc. "Mare meua! No he corregut jo per la serra!"

Als cent anys María Payá manté intacte el retrat de la seua vida i l'escenari dels seus relats. Segueix sent una enciclopèdia del paisatge. Del seu paisatge. Aquell que ara, a l'ocàs dels seus dies, repassa una i altra vegada amb precisió mil·limètrica, com volent deixar clar cada nom, cada història i cada detall del que és, del que allí va passar.

"El retrat que cada poble fa de si mateix no està construït amb pedres, sinó amb paraules, parlades i recordades", escrivia John Berger. Per als qui vam nàixer en la segona meitat del segle XX no hi ha formes molt més poderoses de saber com era el nostre poble, de saber com érem abans que açò que anomenen progrés inundés de tallers la ciutat i buidés els nostres camps. Paraules parlades, paraules recordades, com les que conta l'àvia María i que contenen tants iaies dibuixant trossos d'un Petrer que costa no imaginar en blanc i negre, patit, enyorat. "Quina vida més dura! I érem feliços".

Els records de María vénen ancorats en noms, de persones i de llocs, que constitueixen les restes d'un sistema de designacions propi d'inicis del segle XX. Durant dècades, la Casa Castalla va ser una de les finques importants de Petrer, i no solament per la rellevància social dels seus propietaris, actius membres de la vida civil i econòmica d'Alacant. La finca responia al model d'organització de les explotacions agropecuàries tradicionals de la muntanya valenciana, la qual

cosa significava ocupar un paper central dins d'una economia de base rural com va ser fins a l'època la de Petrer o Castalla.

En enfonsar-se el sistema de producció que sustentava una unitat d'explotació com aquesta, va entrar en declivi tota una cultura material i immaterial, on la majoria dels seus components van anar perdent el valor funcional que van tenir en un altre temps. Aquest és el cas de la toponímia, és a dir, del conjunt dels noms propis de lloc dins d'un espai concret, tan rellevants en una època anterior, com a necessaris en l'actualitat per a tractar d'entendre l'origen i el significat del nostre entorn quotidià i pròxim. És precisament la toponímia que es desprèn de les converses amb l'àvia María les que ara contribueixen a interpretar una part de la nostra història rural recent.

La Casa Castalla està situada en el terç nord del terme municipal de Petrer i s'interna pel sud del terme de Castalla a través de la serra homònima, la Serra del Flare, el Despenya-

Casa del Pastor o de la Campaneta, junt a la pineda de l'era de la Casa Castalla

Ramat a la porta del Corral del Manco de Castalla

Casa del Bubo

dor i l'Escaló. Al llarg dels anys, la propietat de la finca va ocupar una superfície que oscil·lava entre els deu i els quinze quilòmetres quadrats, majoritàriament de terrenys forestals, que van sustentar un dels més populars espais cinegètics de Petrer i Castalla, el Vedat del *Manco*. El manc al que fa referència el topònim era el senyor Ricardo Pérez Gironès, veí de Castalla, polític, governador civil de Palència (1910) i Almeria (1910-1913), a més d'hàbil tractant de terres. Casat amb Dolores Lassaletta, *Doña Lola*, el matrimoni va accedir a aquestes terres durant els processos desamortitzadors de la segona meitat del segle XIX, establint una explotació agropecuària que va aconseguir el seu sostre productiu i demogràfic (el padró de 1935 va arribar a registrar 31 habitants per a aquesta partida rural) abans de l'esclafit de la guerra civil espanyola. Aleshores, la responsabilitat de la finca ja requeia en els descendents del matrimoni, mort a principis dels anys 20 del segle passat.

La denominació Casa Castalla remet per tant a l'origen dels seus fundadors i propietaris. Tradicionalment així ha

sigut a Petrer, on aquesta designació també troba sentit en entendre que, territorial i funcionalment, la finca ha tingut intenses connexions amb el municipi veí. En canvi, a Castalla és habitual referir-se a la finca com Puça, en referència a la vall i rambla que naix en aquestes serres, obviant així les al·lusions al propi terme municipal. Una tercera denominació podria ser la de *Villa Dolores*, rètol que apareix en la façana de l'habitatge, apel·lant a Lola Lassaletta, si bé la seua difusió ha sigut irrellevant en comparació als dos noms anteriors.

La Casa Castalla constituïa el centre d'operacions de la finca. Era l'habitatge dels amos, el lloc des d'on s'administraven les terres i s'organitzaven els treballs a realitzar. En una construcció contigua se situava la bodega, com a actiu principal de l'explotació, a més de les quadres, algun corral, el forn, els magatzems i altres habitacles ocupats pel guàrdia i els mitgers. La part principal de la casa podria tenir el seu origen en un edifici anterior al construït per la família Pérez-Lassaletta, i des dels anys finals del segle XIX va anar experimentant successives ampliacions i remodelacions.

La finca comptava amb altres edificacions notables que complementaven la labor de la casa matriu. Algunes d'elles van ser construïdes pel mateix Ricardo Pérez Gironès, com *Villa Leocadia* o Casa dels Pins, que hauria de servir d'habitatge familiar per als seus descendents. Aquesta casa disposava igualment de corrals i bodega, destacant a més una xicoteta capella annexa a l'habitatge principal. La Casa de l'Esquinal o l'Esquinal de Manel, va ser adquirida anys després per la família Pérez-Lassaletta. Va ser el tercer dels grans masos que configuraven la finca, i igual que els anteriors, disposava de diferents recintes destinats a la producció de vi, corrals i pallisses.

Com a edificacions menors, la finca comptava amb diverses construccions destinades a la residència o refugi dels treballadors i temporers de l'explotació, a més de corrals i barraques que sustentaven una vigorosa activitat ramadera. Així per exemple, a escassos metres de la Casa Castalla es trobava la Casa del Pastor o de la Campaneta. Era el lloc de recollida principal del ramat, encara que amb el temps aquesta va anar alternant o complementant-se amb el corral de la Casa del Bubo o el més recent Corral del *Manco* de Castalla.

Coves, barraques i altres construccions més modestes apareixen reflectides en els records de l'àvia Maria. La major part d'aquestes pràcticament han desaparegut, i fins i tot algunes d'elles ja es trobaven en avançat estat d'abandonament a principis de segle XX, com ocorria amb les cases de Barril i del Plater, o la Casa Vella, herència de la capellania propietat de l'església de Sant Bartomeu, que va donar origen a topònims com el de la Foietta del Rector.

La major part d'aquestes construccions que esguiten la serra i les terres de cultiu estaven identificades amb noms propis de persona, referències geogràfiques o senzillament per la funció que havien de complir. Les Covetes de Blai, de les Ferrusses, la Cova de la Catalina, del Tío Safanòria o del Bífio van estar habitades. En canvi, altres es van limitar a funcions de resguard del bestiar o dels treballadors de la muntanya, com la Cova Negra o la Cova del Cresol, refugi de carboners. Una funció similar tenien barraques com les del Tío Pere, situada estratègicament en un punt des del qual es podia vigilar el bestiar en gran part de l'Ombria del Manco, o la Barraqueta del Flare, Mossén Francés, qui va viure durant un temps als peus del pic del Despenyador. Altres barraques, repartides per desenes en tot el vedat van estar destinades a la caça, encara que per costum no tenien una denominació específica (barraques de les Dos Cares, del Planet del Sester, del Saltet, etc.). A més, hi havia altres coves o construccions singulars que for-

maven part del quefer quotidià de la finca. Una d'elles era la Cova de la Sal, una cavitat on es produïa una mescla de minerals i humitat, que tenia com a resultat la presència de roques salades beneficioses per a la millora de la dieta dels animals.

També habituals eren les carboneres, localitzades en les parts elevades de la serra, normalment acompanyades de construccions efímeres per a donar abríc als carboners i les seues famílies. Encara que és molt difícil trobar petjades d'aquella activitat, el carboneig ha quedat fossilitzat en alguns dels topònims menors de la finca, com l'Ereta (zona plana en el Puntal de l'Aljub on se situava una de les carboneres) o La Carbonera (localitzada en el Puntal de la Senda de Castalla, lloc on es va instal·lar una carbonera i una baraca, amb les restes de la qual es va alçar posteriorment una de les moltes conilleres que apareixen en el vedat).

Els terrenys de cultiu eren minoritaris si es relativitzaven amb el conjunt de la finca, però la seua rellevància econòmica i paisatgística és, encara a dia d'avui, indiscutible. Des del punt de vista toponímic, crida l'atenció l'escàs interès que han despertat les terres de labor en la cartografia oficial, possiblement per la complexitat i diversitat de noms que rebien estes. No obstant açò, en la Casa Castalla és possible registrar més de tres dotzenes de noms de lloc associats als terrenys de cultiu, encara que segurament la xifra siga molt superior. En general, la majoria estan associats a topònims genèrics

com bancal o els seus derivats tros, trosset o peça. El nom de tros es reservava per a les superfícies més amples, normalment compostes de diversos bancals, amb terrenys plans i empleats per a les plantacions de secà extensiu com cereals, ametler o vinya. Era el cas del Tros de Castalla, de l'Aljub o del Plater. Si aquestes superfícies eren més reduïdes eren denominades trosset (Trosset Blanquet, en al·lusió al color de la terra margosa, o Trosset de Montalbán, terres en les quals es plantava aquesta varietat de raïm). La peça podria equiparar-se al tros, podent identificar-se dos antropònims que manifesten la propietat d'aquelles terres: Peces del Bolut i Peces del Pintat.

En zones de relleu desigual o vessants pronunciats podia arribar a donar-se un tipus d'agricultura extrema desenvolupada en foies i canyades. Mentre en les zones enfonsades i en el llit dels barrancs podien identificar-se espais com la Foia Blanca, la Foietta del Guàrdia, dels Xics o del Rector, en les zones elevades, en les proximitats dels cims i en les capçaleres d'alguns barrancs el terreny s'aprofitava donant lloc a *canyaetes* com la del Poll, Galimperies, Segaiassa, de Mossén Cabra i de Mossén Francés.

En ocasions el topònim genèric es limitava a descriure el tipus de cultiu desenvolupat. D'aquesta manera poden observar-se denominacions que al·ludeixen a cultius majors, com el Primer, Segon i Últim Ametllerar, l'Olivar i l'Olivar de la Rambla, la Vinya del Tros de Castalla, la Vinyeta de

Barraqueta del Tío Pere, construïda als anys 1920 pel pastor Pere Payá Fuster com a "retir" per al control del ramat en la serra

Conillera construïda en el lloc i a partir de les de la carbonera situada en el Puntal de la Senda de Castalla

les Plantes o el Mallolet de Raïm i Oliveres, i excepcionalment algun cultiu menor (la Noguereta, el Bancal de la Noguera o els Magraners).

També és possible trobar topònims de zones de cultiu que ajuden a entendre la topografia del terreny. És el cas de les Barreres (per la disposició en forma de tanques de les terrasses de cultiu), la Calba (zona aclarida contigua a altres més poblades de vegetació) o el Planet.

La toponímia forestal també ajuda a entendre i separar els diferents elements que conformaven la serra. El més destacat és la diferenciació entre l'orientació i les formes del relleu. La primera dóna lloc a la separació bàsica entre solana i ombria. La solana de la Casa Castalla correspon a la vessant sud sud-est de la Serra de Castalla, i rep les denominacions de Solana el Moro Gros o Solana del Bubo. Per la seua banda, l'ombria estaria associada a l'orientació nord nord-oest de la Serra del Flare, diferenciant dos sectors, un des del Pic del Flare cap al nord, denominat Ombria del Vedat del *Manco*, i l'altre cap al sud i fins aproximadament el Pantanet de Petrer, conegut com l'Ombria dels Canterers, on s'extreia el server emprat a les cantereries d'Agost per a l'envasament dels cànters.

Quant a les formes de relleu, cal destacar l'abundància del topònim genèric de *puntal* per a referir-se a les nombroses elevacions de terreny que ascendeixen des del fons de la vall cap als cims de les serres de Castalla i del Flare. Així, s'identifiquen entre d'altres els *puntals* de l'Aljub, de la Paradeta, Rosat, de la Creueta, Sense Senda o Pelat, que apareixen normalment delimitats per barrancs que reben semblant denominació.

Puntualment, la fauna i la flora també ajuda a identificar zones concretes de la muntanya en les quals hi ha hagut (Llobera) o hi ha presència de determinades espècies (les Àguiles, Alacrans, l'Argelagar, el Brusca, les Torderes, etc.).

La llista de topònims es completa amb diverses referències a fites i símbols geogràfics (el Cantal, el *Pitillo*, el Cabecet del Raig, la Llosa, el Racó de la Caldera, etc.), al·lusions a límits (la Mollonera), als camins (Camí de l'Esquinal, Senda de Castalla), a la pastura (l'Assagador de l'Abeurador, el Comptador, el Sester, etc.) i, de manera especial, a tot el referit a la presència d'aigua. En una zona com aquesta, la presència d'aigua de forma natural o mitjançant la intervenció humana no va passar desapercebuda per a la toponímia. L'Aljub de l'Esquinal, l'Aljub de la serra, el Pantanet de la Cova Negra o la Mineta del Bubo, eren punts importants per a proveir d'aigua a persones i animals, localitzats en les proximitats dels habitatges. Més allunyades d'aquestes, en les zones rocoses de la

serra, afloraven amb certa freqüència xicotets forats que s'omplien amb les pluges, donant lloc a les denominades cadolles, especialment interessants per als pastors que havien d'abeurar els bestiaris. Algunes d'aquestes van ser batejades amb noms tan expressius com la Cadolla de la Capella, Plana, del Pesebret, de l'Infant o les Set Cadolles, conformant un conjunt d'hidrònims menys habitual del que poguera imaginar-se.

El paisatge rural que dibuixa Maria Payá, la de la Casa Castalla, és la suma i culminació de milers de treballs invisibles realitzats per persones humils i anònimes, paisatgistes involuntaris i involuntàries, que van donar sentit de lloc i van batejar un territori profundament assimilat i transformat. El

Canyaeta Galimperies o de Damunt del Pla Lloca

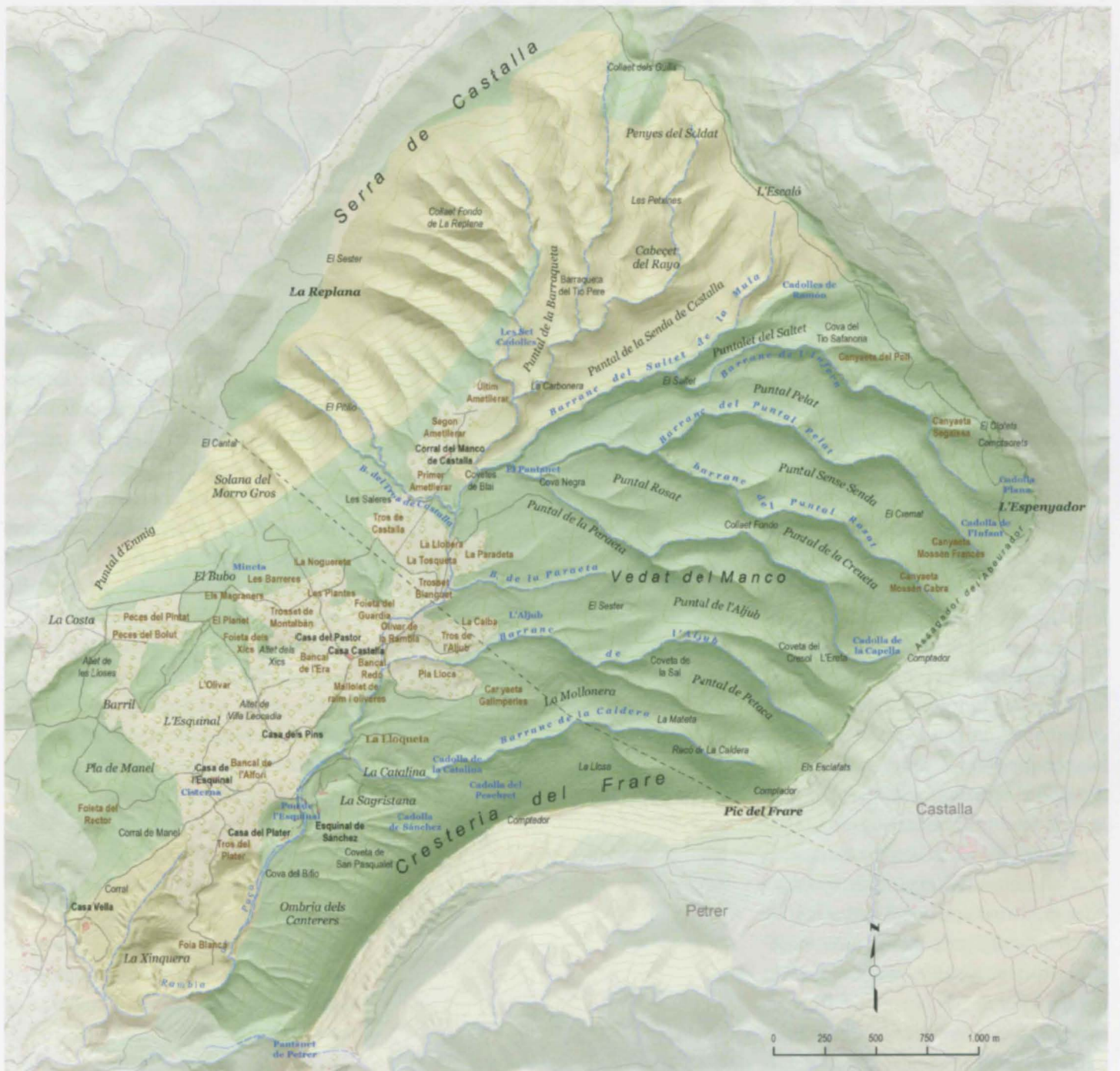

Grup de xiquets en la porta de la Casa Castalla carregant la mula per a anar a arregar aigua

pas dels anys ha erosionat i descapitalitzat tot un ric patrimoni cultural i immaterial fins a deixar-lo a la vora de l'extinció, arrossegant amb si testimonis, rumors, llegendes, paraules i noms d'incalculable valor lingüístic i etnogràfic. Unes quantes converses amb l'àvia Maria han possibilitat inventariar més de 180 topònims (quasi un centenar inèdits) i referenciar-los geogràficament. Però aquesta revisió toponímica és molt més que un inventari i descripció de noms de lloc. És un viatge en l'espai i en el temps. És intentar comprendre el paisatge, com és, i com ha sigut. És empatitzar amb el medi i aprendre a estimar-lo.

Cadolles de Ramón

Mapa toponímic de la Casa Castella. (Font: Base de la cartografia descarregada des de Terrasit, IDE de la Comunitat valenciana i Centre de descàrregues del CNIG (IGN). Elaboració pròpia.)